

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2022 (№1)

ISSN 2010-720X

2004-jildni mart ayman baslap shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalq ilimler.
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences

№1

2022

айтылған, соның ала қосық тексти толық меңгерілгеннен кейін өз алдына еркін айтыу имканиятна иіе болады. Сөз ойын қосықтарында ойын хәрекетлери де тийкарғы зөрүр элементлердин бири сапланады. Және бир әмийетли тәрели атқарылуы процесинде мәлим бир ўақыт яки орын талап етилмейди. Оларды қәлеген ўақытта, қәлеген орында айтыу мүмкин. Жанрдың баслы өзгешелиги, ата-ана менен баланың дөме-дөс жуўапласыўынан ибарат болса да, бирак тийкарғы атқарыўшы биреў ғана болады [3:57]. Жанрдың және бир өз алдына әмийетли қәсийети сөз ойын қосықлары тили жеңил, ядлап алыўға қолайлылығында. Балалар бул қосықларды атқарып атырғанда сөзлер көз алдына көринислерди пайда етеди хәм өзлери белгили бир образ хизметинде атқарыўы мүмкин.

Мәселен:

- Хә, Түлқишек, Түлқишек
Түнде қайда барасан?
- Мамамың үйине бараман.
- Мамаң саған не берер?
- Ешки саўып сүт берер.
- Ешкисиниң сүти жок
Ылағының пути жок.
- Тарам-тарам ет берер.
- Оны қайда қоясан?
- Тал түбине қояман.
- Ийт әкетсе қәйтесен?
- Ийт аўзынан аламан
Батий ханға бараман
- Батий ханның неси бар?
- Ушар-ушар қусы бар
Ушып кетти хәўаға,
Қайтип түсти дәрьяға,
Дәрья суўын қурытты,
Ақ шабағын ширитти,
Бир байдың журтында,
Еки тышқан урысты.
Сақал муртын жулысты.

Қосық қатарларында көринип турғанындай, дәслеп әпиўайы сораў-жуўап түринде басланып, турмыслық, тарийхый ўақыялар менен ушласады. Бул жанрдың өз

Әдебиятлар

1. Allambergenov K., Qurbanbaev I., Kazaxbaev S. Qaraqalpaq balalar әdebiyatı tariyxı (Oqıw qollanba). -Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.
2. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкіс: «Билим», 1992.
3. Сейдин Амирлан. Айнанайын (Қарақалпақ аялау поэзиясы үлгілери). -Ташкент: «Yangi kitob», 2020.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ оғзақи ижодига, жумладан балалар фольклорига мансуб “Сүз үйин қушқлары” жанрининг ўзига хос хусусиятлари, тарихи, лирик ва драматик хусусиятлари хусусида фикр юритилади. Шунингдек, ушбу жанр бадий халқ оғзақи ижодиетининг мустақил жанри сифатида тахлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности, история возникновения, лирико-драматические особенности жанра «Песни словесной игры», принадлежащего каракалпакскому фольклору, в том числе детскому фольклору. Этот жанр также анализируется как самостоятельный жанр народного творчества.

SUMMARY

The article discusses the peculiarities, history, lyrical and dramatic features of the genre of “Word game songs” belonging to the Karakalpak folklore, including children's folklore. This genre is also analyzed as an independent genre of folk art.

ФАРИДА АФРЎЗ ИЖОДИДАГИ УЧЛИКЛАР ШЕЪРИЙ ЖАНР СИФАТИДА

Г.Дошанова – қатта ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпақ давлат университети

Таянч сўзлар: учлик, шеърий жанр, поэтика, маҳорат, услуб, ижод.

Ключевые слова: троица, поэтическая форма, поэтика, стиль, творчество.

Key words: Trinity, poetic genre, poetry, skill, style, creation.

Дунё адабиётинда, хусусан, шеърий асарлар шакл ва мазмунига кўра жанрларга ажратилади. Одатда ҳар қандай шоир ўз қалбидаги хис-туйғулар мазмунини маълум бир шеърий шаклга солиб баён қилади. Жаҳон шеърияти тарихига эътибор берилса, айрим шеърий

алдына ажыралып туруўшы өзгешелик тәрели драмалық характерге иіе болыўында. Бундай қосықлардың сюжети, мазмуны күнделикли турмыста бар әпиўайы қубылыстан алынады да, хәммеси бириккен қонымлы, күлкли түрде көп хәдийселерден нәзик сезимлер, анық хабарлар бериледи. Бундай қосықлар балалар фольклорындағы ойын-қосық сыпатына иіе болып, драмалық түрге енип барады [2:28-29].

Сөз ойын қосықларының жанрлық жақтан өзгешелик тәрелинің және бири онда ойын хәрекетлери хәм ойын элементлериниң пайдаланылыўы. «Әўедемәндүўемен», «Ақ терекпе, көк терекпе», «Бас бармақ, балан үйрек», «Хәкке қайда» ойынын бундай сөз-ойын қосықларына мысал етип келтириўимиз мүмкин. Мәселен, «Хәкке қайда» ойынында балалар еки топарға бөлинип, қол уласып дөңгелесип турады. Ойын басқарыўшысы буйрығы, көрсетпеси менен биринши топар ойыншылары екинши топар ойыншылары менен қол уласып бир аяқлап секирип айланып жүреди.

Биринши топар: Хәкке қайда? – деп сораиды.

Екинши топар: Уясында. – деп жуўап береди.

Биринши топар: Не ислеп атыр? – деп сораиды.

Екинши топар: Кесте тоқып атыр. – деп жуўап береди.

Биринши топар: Кестеси қандай? – деп сораиды.

Екинши топар: Алақандай. – деп жуўап береди.

Биринши топар: Аўзы қайдан? – деп сораиды.

Екинши топар: Өте бириң буннан! – деп жуўап береди.

Сөз ойын қосықлары сюжети белгили бир етек, яки әпсаналардың сюжетин еске түсиреди. Балалар фольклорында бул жанрдың ойын элементлери менен бирге көркем сөздің әмийетинде үлкен роль ойнайды. Қосықлардағы сөзлер туўра мәниге иіе болыўы хәм тураклы қатарлардан ибарат болғанлығы менен өзгешеленеди.

Жуўмақлап айтқанда, балалар фольклорында сөз ойын қосықлары өзиниң формасы, сюжети ертеқ хәм әпсаналарға қурылғанлығы, драмалық характери, жас өзгешелигине байланыслы атқарыў өзгешелиги, ойын элементлериниң сөз бенен уйғынлығы өз алдына жанр сыпатында қараў мүмкиншилигин береди.

мумкин. Ғазал, мухаммас, қасида, таржибанд, туюқ, рубоий, фард каби бир қатор жанрларни Шарқ адабиётига боғлаб тушунтириш ва муҳокама қилиш ўринли бўлади. Сонет, романс, верлибер ва шу типдаги бир қанча шеърлий жанрлар борки, уларни Ғарб адабиёти негизда тадқиқ қилиш тўғри. Бироқ кейинги йилларда Ғарб ва Шарқ шеърлий жанрлар, дунё шеърлигидаги айрим жанрларнинг ўзаро интеграцион, қоришиқ-синтез жараёни ҳам кузатилмоқда. Замонавий шоирлар ижод намуналарида шарқдан ҳам, ғарбдан ҳам таъсирланган ҳолларга дуч келиш мумкин. Зеро, ўз вақтида аруз вазиғи асосланган шеърлий жанрлар билан параллел равишда XX аср бошларида дунё шеърлигида кенг қўлланилган бармоқ вазиғидаги шеърлий шакл, яъни ҳар бир мисранинг унли товушларга асосланган саноклари ва турокланиш негизи бу шеърлий шакл асоси эди.

Дарҳақиқат, кейинги йилларда тобора оммалашган ўзбек шеърлигидаги уч мисрадан таркиб топган шеърлий шакллари, албатта, бир томондан ўзбек мумтоз адабиёти намуналари ёки халқ оғзаки ижодига боғлаш ҳам мумкин. Аммо бир қатор шоирлар томонидан ёзилган уч мисрадан иборат шеърларни япон шеърлигидаги хайку-хокулари билан уйғун муҳокама этиш яна ҳам ўринли бўлади. Бу жанрга адабиётшунослик китобларида: “Хокку, хайку (японча “илк мисралар”) – япон шеърлигидаги аънавий катъий шеърлий шакл, лирик жанр деб ифодаланади. Хайку уч мисрадан ташкил топиб, биринчи ва учинчи мисраси беш бўғинлик, иккинчи мисраси эса етти бўғинлик ўлчовда бўлади ва бу жиҳатдан у танканинг дастлабки уч мисраси билан бир хил бўлиб, шеърнинг асосий фикри акс этган “илк мисралар” хайку номли катъий шеър шакли сифатида қарор топган” [4], деган фикр берилди. Бироқ ўзбек шоирлари ўз тақрибларида бу жанрга хос қондан катъийлаштирган эмас. Шу боис ўзбек шеърлигидаги учликларга алоҳида адабий ҳодиса сифатида қараш лозим.

Кузатишимизга кўра Рауф Парфи, Хуршид Даврон, Анвар Обиджон каби машҳур ўзбек шоирлари қўллаган учликлар ўз табиғатига кўра бирор кичик ҳодиса ва унинг поэтик талқини ўлароқ майдонга келгани маълум бўлади. 2000-2005 йиллар оралиғида ёзган “Самарқанд хайкулари” туркумини Хуршид Даврон устози Рауф Парфининг бағишлайди ва улардан бирида бевосита шоир номи тилга олинади:

“Шафтоли гуллари тўкилар

Рауф Парфи қабри устига —

Қанчалар меҳрибон кечиккан баҳор!” Хуршид Даврон қалбидаги устозига меҳр-муруватни табиғатдаги гулланинг тўкилишига уйғун баён қилади.

Шунингдек, замонавий ўзбек шоирларидан бири Фарида Афрўз томонидан ёзилган учликлар “тасбех” деб номланди. Бу шоира учликлари орасида ҳам Рауф Парфининг тилга олиниши бежиз эмас:

“ Рауф Парфи бир кун оч қолди,

Аввал одамлардан, сўнгра

Сувараклардан ёзгирди...”

Шоира Р.Парфи табиғатга хос ғалати бир ҳақиқатни, унинг бошқаларга ўхшамаган ҳаёт тарзининг битта қиррасини ўз шеърлигида шундай баён қилади.

Фарида Афрўзнинг адабий тақриблари, янгича шеърлий шакллари ҳусусида таникли олим, профессор Қозоқбой Йўлдошев айнан “Тасбех” (2006 йил, “Шарқ принт” нашриёти) деб номланган китобидаги учликлар ҳусусида шундай таъкидлайди: “Фарида Афрўз тасбехларида кам сўзли мисралар ёрдамида чуқур маънони ифодалашга эришади. Қизиги шундаки, барча тасбехлар уч сатрдан иборат бўлса ҳам уларнинг ички қурилиши, жойлашуви йўсини ва бўғинлар миқдорига катъий бир қиллик йўқ” [2].

Шунингдек олим, “тасбех” илгари поэтик атама сифатида қўлланилмагани, шоира Фарида Афрўз ўз учликларини тасбех шодасидек тизиб, тасбехни шеърлий жанрга айлантириб бадиийлаштирганлигини таъкидлаб ўтади. Мушоҳада қилсак, бу ҳам Фарида Афрўз учликларига хос битта ҳусусиятни ифода қилади.

Шоира ёзади:

“Бугун тонгда тирик уйғондим,

Бир коса сув ичдим...”

Шукр...”

Учликдаги уч нукталар маъно ташиши билан бирга бу шеърда профессор Қ.Йўлдошев урғу берган мисраларо бўғинлар сонининг турличалиги, битта бўғиндан иборат “шукр” сўзининг битта мисрага жойланиши ҳам кўринади.

“Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!”

Бу бир сатр шеър.

Ҳали ҳеч шоир бундан ўтказиб айтолмади”.

Одатда кичик шеърлий жанрга мойиллик ижодкорнинг табиғатида мавжуд бўлмоғи лозим. Фарида Афрўз учлик жанрида ижод қилар экан, унинг хиссий фитрати шунга мойил бўлган. Юқорида берилган, дарвешлар томонидан кўча-кўйда тақрорлаб юриладиган “Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!” муножотига шоирнинг муносабатидан айнан шу мойилликни сезиш қийин эмас. “Ҳақ, дўст, ё Оллоҳ!” ни шоира битта мисрадан иборат шеър деб баҳолашни маъқул билади. Аслида, ижод аҳлининг қарашларини, шеърлий дунёсини уларнинг ёзган асарлар моҳиятидан келиб чиққан ҳола муносабат билдириш ўринли бўлади.

Ижодкор сўз кидириш, янги фикр айтиш, ўз қалбини номоен этиш фурсатини пойлайди. Сўз устида мушоҳада юртади. Шоирлар сўзининг турли маъно қирраларига безътибор бўлмайди.

“Балким...” деган сўзни яхши кўраман,

Умид бор, илик бор бу сўзда.

Ҳеч бўлмаса, “Эҳтимол...” дегин!”

Фарида Афрўз сўзни шундай ҳис этади. Ҳақиқатан ҳам “балки”, “эҳтимол” каби сўзларда аллақандай юмшоқлик, майинлик, умидворлик сезилади. Буни шеър ўқувчиси фақат шоирлар таъкидидан кейин чуқурроқ сезиши мумкин, албатта.

“Сумбулаю, сумбула

Сенинг кўнглинг ким билан?

Мен кетаман дил билан”.

Халқ оғзаки ижодида шундай оҳангли ошиқ ва маъшук ўртасидаги айрилиқ ва висол онларининг изтиробли ўйлари ифодаланган кўшиқ бор. Шоира ундаги айрим – битта-иккита сўзни ўзгартириш билан, ҳусусан, ташқи ҳолатни ичқарига – дилга кўчириш билан оригиналликка эришади.

Дарҳақиқат, агар Фарида Афрўз ёзган учликларга диққат қилинса, юқоридаги каби халқона пафос, халқ маталлари ва мақолларини ўз шеърлий тафаккури воясида қайта муҳокамадан ўтказган ҳолатлари кўп кузатилади:

“Мен сени жуда кўп ахтардим,

Дунёни гир кездим, ташна, бемажол

Олдимдан оққан сув” [4].

Инсон зоти ҳаминша изланишда, нимадир ахтаради – гоҳида излаганини топади ҳам. Баъзан ўз қалбига яқин нарсаларни олислардан излаб юради. Шундай ҳолатлар учун: “Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ”, деган халқ таъбири бежиз ишлатилмайди. Шоирнинг юқоридаги учлиги муталааси сўнгида беихтиёр халқона ўша таъбир ёдга тушади ва лирик қахрамоннинг ҳолати, кайфияти чуқурроқ аён бўлади.

Худди шундай мазмунни бошқа бир учлигида ҳам кузатиш мумкин:

Сичқон-ку, инига сиғмайди, аниқ

Қизик, унга ғалвир не керак?

Нахот, элаб сйди харом донини”.

Бу учликда катта маъно мужжасамдир. Сичқон кифасидаги одамлар кўз олдингизда намоён бўлади. Сичқон табиатли кимсаларнинг ҳалол ва ҳаромга муносабати тасаввурда шаклланади. Мухими, биринчи мисрадаги “Сичқон-қу, инига сигмайди” маълумотининг ўзиданоқ халқ орасида жуда кенг оммалашган “Сичқон сигмас инига, галвир боғлар думига”, деган бир матал ҳаёлга келади. Зотан, кўлидан иш келмайдиган, катта гапириб, бирор юмушни қойиллатмайдиган кимсаларга нисбатан, айнан юқоридаги таъбир қўлланади.

Шеърятда воқеий тасвир кўп қўлланилмайди. Аммо Фарида Афрўз учликлари орасида болалар ҳаётига хос муҳим ҳодисанинг бадий тасвири мавжуд. Шоира ёзади:

“Аравага осилиб келар,
Эскифуруш чолнинг ортидан,
Мактабидан қочган болалар”.

Биринчидан, айнаи учликнинг биринчи мисрасиданоқ қишлоқ муҳити ҳаёлимизда жонланади. Иккинчидан, болалардан эски-туски нарсалар эвазига турли митти ўйинчоқлар алмашиб юрадиган “шарабарачи” чоллар эсга келади. Шоиранинг тасаввур қуввати шундаки, одатда шундай чоллар изидан “мактабидан қочган” шўх-шодон болалар эргашиб юради.

Адабиётшунос Қаххоржон Йўлчиев ўзининг “Типологик ўхшашликлар: бирлик ва учлик” номли монографиясида ўзбек ва жаҳон шеърятдаги кичик лирик жанрларни типологик ўхшашликлар нуқтаи назаридан киёслайди, уларнинг ўзаро фарқли ва ўхшаш жиҳатларига тўхтади. Шу монографияда адабиётшунос учликлар генезиси тўғрисида шундай мулоҳаза юритида: “Учлик шеърый жанр ўзбек мумтоз шеърят тарихида учрамаган ҳолда, учлик банд ёки уч мисра шаклидаги асарлар ўзбек халқ оғзаки ижоди ва исломгача бўлган адабиёт намуналарида учрайди”[5]. Шунингдек, олим изланишларида кўра бундай шеърый шакл ўзбек шеърят тарихида “уч мисрали шеърлар икки кўринишда” учрашига ургу беради. Улардан биринчиси, албатта, уч мисрадан таркиб топган бандлар бўлса, иккинчиси алоҳида уч қатордан иборат бўлган алоҳида шеърлардир.

Фарида Афрўз ёзади:
“Дунёни бозорга ўхшатадилар,
Дунёни ҳар нега менгаш мумкин,
Масалан, ўргимчак тўрига”.

Қ.Йўлчиев Фарида Афрўзнинг ана шундай фалсафий моҳиятли учлик шеърларида нисбатан “лирик, ҳиссий-фалсафий мазмун ва эркин вази билан кўза” ташланишига алоҳида ургу беради. Аслида юқоридаги учликни ўқиган ўқувчи Абдулла Ориповнинг тўрт мисрадан иборат “Мен англаб етган фалсафа” деган шеърини ёдга солади:

“Бозорга ўхшайди асли бу дунё,
Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.
Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло,
Молим ёмон деган бирор кимсани”[5].

Фарида Афрўз “Дунёни бозорга ўхшатадилар” деганида машҳур шоирнинг айнаи тўртлигини ҳам назарда тутган бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, Абдулла Орипов тўртлигида жуда катта фалсафий маъно-мазмун мужжасамдир. Айнаи шу фалсафий-ҳиссий йўсин ифоданинг кучайтирилган бир шакли Фарида Афрўз ташбеҳида ҳам кузатилади, яъни шоира дунёни “ўргимчак тўрига” ўхшатади. Дунё учун шундай

шоирона метафорасида Фарида Афрўз ўзигача бўлган дунё таърифи янги бир шеърый муносабат билдиради. Энг муҳими, бу ташбеҳ шеър муҳлиснинг эсида кўп вақт сақланиб қолади.

Ҳар қандай ижодкор учун дунёда ота-онасидан кўра табаррукроқ бошқа бир кимса бўлмайди. Фарида Афрўз ўз шеърларида Ота образини миллат образи даражасига кўтаради. Бу фикрни қўйидаги иккита учлик мисолида исботлаш ўринли бўлади:

“Менинг жуда тарихим узун,
Илдизим ҳам накадар, чуқур.
Фақат пахта экиб ўтмаган одам”
Ёки:
“Тил теккизма, миллатимга, қўй,
Даҳо туккан ҳар йили онам,
Отам фақа-а-а-т пода боқмаган”.

Ўзбек халқи табиатида кўра кейинги юз йилликда дунёга пахтакор сифатида танилди. Боринги, пода боқиш, чўпонлик ҳам ўзбек халқига мос. Аммо Фарида Афрўз талқинидаги миллат - бу улуг аждодлари бор миллатдир. Шунинг учун ул миллат тарихининг қадимийлигига, маънавий илдиэлари накадар бақувват ва чуқурлигига ургу беради. Кейинги учлик, юқоридаги учлик давоми ўлароқ майдонга келган бўлса - не ажаб?! Шоиранинг поэтик тафаккури тарих ва миллат илдиэ орқали ўтиб, даҳоларга бориб такалади. Шу билан бирга подачилик, чўпонлик ҳақидаги тушунча инқори учун “фақа-а-а-т” сўзини атай бир неча унли товуш эвазига чўзиб беради. Бу ҳам шоира шеърларидаги бадий хусусиятнинг муҳим бир кирраси хисобланади.

Фарида Афрўз бир учлигида:
“Анча бўлди шеърлар ёзмадим,
Анча бўлди беҳушман, демек,
Тириклигим ёдимдан чиқди”.

деб ёзади. Ижод аҳли учун каламнинг қимирлаши, яъни асарлар ёзиши - бу тириклик рамзидир. Шоир ёки шоира деган номни қозониб, сўнгга ижод қилмаган одам тиниб қолган сувга ўхшайди. Ҳатто бу ҳолни Фарида Афрўз “Тириклигим ёдимдан чиқди” деб ифодалайди. Инсон бошига келадиган дард, алам, шодлик, сурур, қувонч, айрилиқ “надомот бор, бахт бор, армонлар бор” экан, шоира ўз шеърларига қарата “Сен ҳам борсан, сен борсан - шеърим” деган муҳим бир таъкидли мурожаатни баён қилади. Дарҳақиқат, Фарида Афрўз учликлари юзасидан олиб борилган изланишар, фикр-мулоҳазаларни қўйидагича хулосалаш жоиздир.

Биринчидан, ўзбек шеърятдаги тажрибавий йўсинда майдонга келган учликлар ўзбек мумтоз адабиёти, халқ оғзаки ижоди ҳамда дунё адабиёти булоқларидан баҳраманд бўлди.

Иккинчидан, учликлар таржимаси ва тажрибаси тарихида истеъдодли шоир Рауф Парфининг алоҳида ўрни бор. Шу боис издош шоирлар унга нисбатан эҳтиромни шеърый йўсинда эргашганлар.

Учинчидан, Фарида Афрўз ўз учликларида халқ озаки ижоди намуналаридан унумли фойдаланди ва ўзига хос шоирона ташбеҳлар қўллади.

Тўртинчидан, Фарида Афрўз ўз учликлари билан айнаи кичик жанрнинг имкониятларини кенгайттирди. Уларга халқона пафос, ҳаётий-фалсафий мазмун бағишлади. Шу билан бирга шоира ўз ижодига нисбатан шеърый муносабатлари ҳам учликлари, умуман, шоира ижодини баҳолаш учун муҳим далил бўлади.

Адабиётлар

1. Абдулла Орипов. Шеърлар. Достонлар. -Тошкент: “Шарк”, 2019.
2. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. -Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2006.
3. Йўлчиев Қ. Типологик ўхшашликлар: бирлик ва учлик. -Тошкент: “Турон замини зиё”, 2016.
4. Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик дўғати. -Тошкент: “Академнашр”, 2010.
5. Фарида Афрўз. Ушшоқ. -Тошкент: “Шарк”, 2004.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада шоира Фарида Афрўз ижодидаги учликлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, шеърининг жанри сифатида такомиллаштириши, учликларни ёзишда шоиранинг услубий маҳорати, учликлар поэтикаси масалалари киёсий таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье проанализированы троицы поэтессы Фариды Афруз и её художественные особенности, её развитие как поэтического жанра, мастерство поэта и поэтика троицы.

SUMMARY

This article analyzes the trinity of the poetess Farida Afruz and its artistic features, its development as a poetic genre, the skill of the poet and the poetics of the trinity.

«DÁWLETIYARBEK» DÁSTANÍNDA KÓRKEMLEW QURALLARÍNÍN QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

U.Esemuratova – *tayanish doktorant*

Ўзиниёз атндағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch sózlar: «Davletiyarbek» dostoni, folklor, metafora, epitet, doston, giperbola, anafora, obraz.

Ключевые слова: эпос о «Давлетиярбеке», фольклор, метафора, эпитет, эпическая поэма, гиперболла, образ.

Key words: the epic of «Davletiyarbek», folklore, metaphor, epithet, epic poem, hyperbola, anaphora, image.

«Dáwletiyarbek» dástanında keltirilgen kórkem súwretlew quralları kúta bay hám hár túrli bolıp, olar dástanın xalıqlılıǵı, kórkem ózgesheligi, ideyası menen tıǵız baylanısqan. Xalıqımız ózleriniń bahalı dóretpelerinde tereń sińisip ketken eń jaqsı kórkemlew quralların muń jıllar qatarına haqıyqıy turmıs qubılısı hám tájriybesi tiykarında payda etti [1].

Qaraqalpaq folklorında jıyı qollanıwshı toplardıń biri metafora. Metafora kórkem shıǵarmada súwretlenip atırǵan obrazǵa sırtqı kórinis yaqi belgili bir qásiyeti jaǵınan uqsaslıǵına qaray obrazlardı almasurıp sóyletuǵın poetikalıq qural. Ayırım jaǵdaylarda metaforalar teńewlerge da uqsap ketedi. Biraq teńewler grammatikalıq qurallar arqalı teńlestiriletuǵın nárseler qatnasadı, al metaforada tiykarǵı súwretlewshiniń obyektı uqsatılǵan atama menen tikkeley ataladı. «Dáwletiyarbek» dástanında metaforalardıń ayırım úlgileri ushurasadı:

Janıma batıp tur rahibtiń sózi,

Búlbúldi ushurıp, gülden ayırdı.

Sizler kába, biz bir haji,

Ziyarat áylesem saña.

Dáwletiyarbek boshqa ómirin ótkermish,

Aq sút bergen kábam anam amanmı [2]

Misalda alıngan qatarlarda berilgen metaforalar dástanın kórkemligin asırıp kórketilgen. Yaǵnıy, er jetken jigitlerdi búlbülge, al qızlardı gülgе uqsatıw burınnan kiyatırǵan xalıq awızındaǵı sózler. Sonday-aq, júreginde muhabbat ushqın oyanǵan ashıqlardı búlbül menen gülgе megezkenindey, dástanda ashıqlardıń bazı sebeplerge baylanıshı ayralıqqa ushrawı metaforalıq usıl menen awısıp qollanılgan. Musılmanlar analar hám hayal-qızlardıń ulılıǵın bildiriw ushın olardı «Kába» ǵa teńeydi. Sebebi, jánnet- analar ayaǵı astında, - degen maqaldıń barlıǵı tosinan emes. Mine, usınday analarımızdı ulıǵlap, olardı kóklerge kóterip, húrmet-izzetin ornına qoyıw, dástanda sheberlik penen berilgen. Kópshilik jaǵdsaylarda qaraqalpaq dástanlarındaǵı metaforalar xalıq awızeki dóretywshiligindegi ayırım tayar túrindegi qatarlar menen de keledi.

Epitet toplardıń eń kóp qollanılatuǵın túrlerinen biri bolıp, ol arqalı dástandaǵı qaharmanlardıń yamasa súwretlenip atırǵan zattıń, qubılıstıń birden kózge túserlik ayqın belgisin atap kórsetedi. Qaraqalpaq dástanlarında epitetler tiykanan turaqlı formasin saqlaydı, al gevpara jaǵdaylarda atqarwshınıń ózinshelik atqarw sheberligine baylanıshı óz formasın ózgerтип te jiberedi. Misalı:

Kózleriń, qashlarıń quralmısh káman,

Lábleriń shıyrın, tisleriń marjan.

Jüyrik bedew, keskir qılısh,

Qolında tayar bolmasa.

Jorǵa minip, shıka chıǵıp júrerler,

Alǵır lachın, shunqar qusları bardur [2].

Dástandaǵı epitet arqalı súwretlenip atırǵan nársе (kóz, qas, qılısh) belgisin ayırqshalap kórsetip, oǵan kitapxanıń

dıqqatın tartıwdı maqset etken hám dástanın emociional, ekspressivligin tereńlestirgen. «Kózleriń qashlarıń quralmısh káman» epiteti arqalı qızdıń gózzalıǵı, «tisleriń marjan» epitetinde tisiniń marjanday appaq ekenligi, «jüyrik bedew» bedewdiń shapqırılıǵı, tezligi, «keskir qılısh» epitetinde bolsa, qılıshtıń ótkirigin sawlelendirgen. Dástandaǵı epitetler adam yamasa zattıń sapasın kórsetip qoymadan, onıń mánisin tolıq etip jetkerip beriwge háreket etken.

Barlıq xalıq dástanları sıyaqlı «Dáwletiyarbek» dástanında da giperbolalar súwretlew usıllarınıń tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Sonlıqtan dástanda ushurasatuǵın hár qıylı súwretlew quralları belgili dárejede giperbolalıq qásiyetke iye bolıp, dástanda Dáwletiyarbektiń kúsh-ǵayratın bayanlawda kúta aktiv qollanıw, sheber xalıqımızdıń fantaziyası menen ushlastırılǵan:

Dáwletiyar der pikirim, zikirim dawama,

Ot chıqar aǵızınan shekken ahıma

Maydan ichra Rustem kabi haybatlı

Sher, filning quwatı, anslan sıpatı [2].

Folklorındaǵı giperbolizm adamlardıń tábiyattaǵı hám jámiyettegi gúresindegi ushurasatuǵın qarama-qarsı kúshleri de jehiwge hám olardıń ústinen ústemlik etiwge baǵdarlanıwı menen sóz etilip otırǵan predmettiń yaqi qubılıstıń tereń estetikalıq sırn ashp beriwge qaratılǵan.

Ajdarhaday atlar bilan,

Jannan kechken mártler bilan,

Lalawlashqan gurtlar bilan,

Anda ushıradı taǵlar [2].

«Dáwletiyarbek» dástanında da onıń mártlik islerin, batırılıǵın súwretlew menen birge adamlardıń minez-qulqın ashp beriwde de qollanılganın kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq eposında teńewler jıyı ushurasadı hám turaqlı epitetler sıyaqlı anıq kózge taslanadı. Olar juraw, baqsılar tárepinen obrazǵa, xarakterge biyparwa paydalanılmaydı, al kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıp, olardı ashp beredi. «Dáwletiyarbek» dástanında teńewler hár qanday obrazdıń, epizodtıń mazmunın ayırqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıqlı túrde beriledi:

Uch yashında shıyrın tildur,

Tórt yashında búlbúldur,

Besh-altıda qızıl güldur... [2]

Bunda hayal qızlardıń ósip kamalǵa keliwinde hár bir jasın belgili bir predmet penen teńeydi, yaǵnıy úsh jasında endi sóylewdi úyrenip kiyatırǵan waqtın shıyrın tilge, tort jasın búlbülge, bes-altı jasın qızıl gülgе teńeydi.

Bashına ayaǵı tamamı adap,

Láylı, gáwhar kibi tishları sadab.

Maydan úzre Rustem kibi aybatlı,

Sherlerdey ǵayratlı, anslan sıpatlı [2].

Bul qatarlarda Láylı, gáwhar kibi, Rustem kibi, sherlerdey ǵayratlı, anslan sıpatlı teńewlerdiń paydalanılǵanlıǵı, dástanın kórkemlik ózgesheligin ótkir, tásirli

Qarasaev A. Qaraqalpaq tilinde ayırım muzikalıq ásbap atamalarınń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri	61
Qarlıbaeva G., Asanova D. Qaraqalpaq tilindegi fizika atamalarınń qollanıw ózgesheligi	63
Қурбанов М.Д. Қарақалпақстан ойконимлериниң номинациясында негативлик принципі	65
Қуттымұратова Ы.А., Қушқарбекова М.Ү. Тамды районы қазақларының тилиндегі кәсіптік лексика	67
Madaminova R.M. Hofız Xorazmiy devoni tilida «qizil» soʻzining sinonimlari va ular vositasida hosil boʻlgan soʻz birikmalari	68
Торбаева Ф.Қ. Инглис тил билиминде фраземалардың изертлениўи хэм олардың рус тил билимине тәсири	70
Shinnazarova S. Somatizmlik frazeologizmlerdiń lingvomádeniy izertleniwı	72
Ádebiyattanw	
Ахмедова О.М. Фольклор ва оммавий ахборот воситалариниң тарихан синкретлиги	75
Алламбергенов К. Жийен-жыраў Аманлық улының өмири хэм дөретиўшилигин жаңаша көзқараста үйрениўдиң айырым мәселелери	77
Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының сырт еллерде үйренилиўиниң тийкаргы илимий аспектлери анализи	81
Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының сырт еллерде үйренилиўинде халық аралық конференциялардың тутқан орны	84
Алимкулов Э. Қадимги туркий халқлар мифо-эпик тасавурларида химоя тотемлари тавсифи	87
Aliyeva X.R. Türkiy halıqlar ádebiyattanıw iliminde hayal-qızlar dóretiwshiliginiń izertleniwı	89
Амиркулова З.М. Тарихий хикояларда “Умаршайх мирзо” образиниң бадий талқини	92
Арзыев Ш.А. Ерте дәуірдеги шығыс әдебиятында қуслар образының жасалыўы	94
Асенбаева Г.Х. К.Султановтың «Өмир дәптери» шығармасында халық нақыл-мақалларының көркемлик хызмети	96
Баўатдинова С. Қарақалпақ фольклорында басқы жанры	98
Бийсенбаев Қ. Сөз ойын қосықлары – қарақалпақ балалар фольклорының өз алдына бир жанры сыпатында	100
Дошанова Г. Фарида Афрўз ижодидаги учликлар шеърини жанр сифатида	101
Esemuratova U. «Dáwletiyarbak» dástanında kórkemlew qurallarnıń qollanıw ózgeshelikleri	104
Эгамқулова Г.М. Қарақалпақ жыраўшылық өнери хэм Шаңқай жыраў дөретиўшилиги	105
Худайқулова Л. Чори бахши Умиров ижодига бир назар	107
Жаксимова У.Ж. Қарақалпақ лиро-эпик достонлариниң шакланиш жарағни масалалари	109
Jaqsılıqova A. K.Allambergenovtiń satiralıq prozasi	110
Jollıbaeva G. Sheshenlik sózler hám sheshenler aytisiniń payda bolıw hám qalıplesiw jollari	112
Jollıbaeva G. Sheshenlik óneriniń hám sheshenler aytisiniń janrlıq ózgeshelikleri	114
Кенесбаева Ш.К. Ертегі тип сюжетли хэм тарийхий-қахарманлық дәстанларда даралық дөретиўшилиқ дәстүрлери көринислери	115
Қурамабаева Г. Адабий алоқалар - адабий жарағн тақозоси (ўзбек ва қарақалпақ адабий алоқалари мисолида)	118
Matyakurov S. Muloqot shaklida tasvir va ifoda mutanosibligi	121
Пиримқулов А.Э. Сирожиддин Саййид хажвиялари	123
Прекеева А., Қуттымұратов К. М.Юсуф шығармаларында талмех усылының қолланылыўы ...	125
Рахмонова С.Р. Аслиятта хамоханг	127
Satbaev A.B. Saǵınbay Ibragimov poeziyasında kishi lirikalıq janrlar hám olarda mazmun hám forma birligi	128
Сайтова З.К. Қарақалпақ, англичан халықлары ертеклери. Ертеқшилердиң тутқан орны, атқарыўшылық шеберлиги	130
Сарсенбаев Қ. Adabiyotda badiiy mahorat haqida (T.Qayıpbergenovning «Uyqısız tınler» povesti asosida)	133
Тортқұлбаева Т.А., Базарбаева Г., Ержанова Н. Т. Аманжоловтың «Асаў-барақ» жырындағы патриотлық идея	134
Зинатдинова Г.И. Қарақалпақ нақыл-мақалларында ўақыт хэм кеңислик мәселелери	137